

Гончаренко О.

ПЕРЕТИН КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН Т. ПАРСОНСА ТА І. ВАЛЛЕРСТАЙНА¹

Поєднання макро- та мікрорівнів — один із основних напрямів тенденції до синтезу в сучасній соціології. Макротеорія, компоненти якої останнім часом використовуються для спроб синтезу, зустріла також перехід на «надмакрорівень» аналізу, що уособлює собою світ-системний аналіз. У статті робиться спроба встановити логічні, змістовні зв'язки між концепцією соціальних змін в одній з класичних макротеорій — структурному функціоналізмі Т. Парсонса, та в світ-системному аналізі, чим вирішується питання можливості й окреслюються ймовірні контури синтезу загальної концепції змін на основі обох теоретичних напрямів.

Майже в кожній статті, присвяченій науковій спадщині Талкотта Парсонса, різні автори, визначаючи його роль у розвитку американської соціології, нагадують, що він відкрив для американців класиків світової соціології (Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето), чим посприяв розквіту американської соціології.² Звичайно, цим не обмежується внесок Т. Парсонса в американську і в світову соціологію, проте для нас важливо знати, що він певною мірою зіграв роль рушія для розвитку як американської, так і світової соціології. Оскільки інший теоретик, на чий погляд буде звернено увагу, напевне також увійде в історію соціології як такий, що підштовхнув розвиток соціології, і передусім — американської. Проте вже в аспекті всеохоплюючої критики засад сучасної соціології.

Отож, спробуємо окреслити контури для можливого метатеоретичного визначення спільності поглядів Т. Парсонса та І. Валлерстайна на соціальні зміни. Причому увагу зосередимо не на виділенні суперечностей у поглядах двох авторів, оскільки особливість наукового підходу І. Валлерстайна саме й полягає у пошуку нових засад для розвитку теорії, протилежних усталеним поглядам (що сформувались багато в чому й завдяки роботам Парсонса), а на аналізі можливих перехрещень, спільного в обох напрямках. Відкритість початкового етапу становлення світ-системного аналізу І. Валлерстайна якраз і сприятиме такій

попередній розробці можливого синтезу напрямів. Щоправда, більша поширеність робіт І. Валлерстайна, спрямованих саме на критику існуючих у соціології засад, а не розробку власних, обмежує пошук тільки означенням можливих перехрещень.³

«Зміни вічні? Ніщо ніколи не змінюється?»

Розробляючи свою теорію діяльності, Т. Парсонс пов'язує соціальні зміни з розвитком кібернетики, що дала змогу встановити ієрархічні відношення між функціями в системах діяльності по осі контролю і «якось розрахуватися з безконечно обговорюваними проблемами стабільності й змін у системах діяльності», а також продовжити заняття Парсонса веберівським порівняльно-історичним аналізом, особливо щодо сучасного йому суспільства [4:236—237]. Для Валлерстайна це, перш за все, відмова від спадку модерністської ідеї прогресу та оманливих, з його точки зору, реакцій на неї; але також і розгляд зародження, розвитку та зникнення історичних систем, зокрема сучасної світ-системи [1, 6, 7, 8].

Зупинившись на виокремлених межах розгляду соціальних змін, можна встановити першу спільність у роботах Т. Парсонса та І. Валлерстайна — системному підході до розгляду соціальних змін. Для Парсонса аналіз соціальних змін починається в його загальній концептуальній схемі діяльності, що й об'єднує окремих індивідів у суспільство як такий тип соціальної системи, що

¹ Авторка висловлює особливу подяку проф. Хмельку Валерію Євгеновичу, що ініціював вихід у світ цієї роботи.

² Цю думку найчастіше адресують Чарльзу Каміку. Віднайти такого роду твердження можна в Ritzer, George (1996) *Classical Sociological Theory*.— New York: The McGraw Hill Companies Inc.— р. 410—434.; Чеснокова В.Ф. Предисловіе II Талкотт Парсонс. О структуре социального действия.— М.: Академический проект.— 2000.— С. 3—43.

³ Так в архіві статей на веб-сторінці Центру Фернанда Броделя Національного університету Нью-Йорка в Бінгемтоні, директором якого є І. Валлерстайн, привілеюють роботи, присвячені критичному розглядові існуючих теоретичних засад, а не детальній розробці власних, наприклад: Wallerstein, Immanuel *Uncertainty and Historical Progress*.— Fernand Braudel Center, 1999.; *Social Science and Contemporary Society: The Vanishing Guarantees of Rationality*.— Fernand Braudel Center, 1997// www.binghamton.edu

досягає найвищого ступеня самодостатності [2:95—101; 5:15—20]. За Валлерстайном термін суспільства як такий є непридатним для аналізу й замінюється історичною системою, що принаймні на сучасному етапі вважається міждержавним утворенням [6, 8, 9]. Таке визначення сучасної форми світ-системи дозволяє окрім так ніде й ніколи остаточно й окремо не встановлюваних інституцій та системоутворюючого принципу розподілу праці [1:13] вважати елементами, принаймні сучасної, світ-системи окремі держави.

Для Парсонса «міжнародні відносини» теж утворюють соціальну систему [5:22], проте вона в світлі його аналізу є своєрідним утворенням, опосередкованим через суспільства, як соціальні системи з найвищою мірою самодостатності. У Валлерстайна самодостатним щодо середовища є вже саме таке міждержавне утворення й будь-яка історична система, оскільки, вживаючи термінологію Парсонса, контроль взаємообміну у власних інтересах [5:20], тобто накопичення капіталу, відбувається між ядром та периферійними частинами або в середині частин — між виділеними елементами — державами [6, 8]. Саме такий характер системи, визначений Валлерстайном, зумовив твердження, що будь-які процеси, котрі почалися екзогенно, регулярно перетворюються капіталістами в ендогенні в міру розширення сучасної світ-системи [6]. Для Парсонса, зважаючи на інший характер аналізу — виходячи з систем діяльності, залишається місце як для ендогенних змін у суспільстві, спричинених дезінтегративними процесами, так і для екзогенних, що зумовлені іншими підсистемами діяльності [3:705—707].

Іншим помітним фактором, що визначає основні погляди на зміни в обох теоріях і на який посилаються обидва теоретики, є просторово-часовий вимір. Для Т. Парсонса просторово-часовий вимір має універсальний характер, який не потребує особливого розгляду і яким він керується, аналізуючи виникнення системи сучасних суспільств [5:46—162]. Тобто просторово-часовий вимір не спричиняє виокремлення різних типів змін. І. Валлерстайн звертає увагу на необхідність розгляду часово-просторового виміру як множинного [10]. Саме це є причиною виділення Валлерстайном принаймні двох типів змін. Перший тип — відносно короткі фази: фази розширення та поглиблення соціальної структури світ-економіки, що спричиняє наступну фазу суперечностей, які відповідають А і В фазам довгих хвиль Кондратьєва [6], а також утворення, функціонування, зникнення історичної системи, що поєднуються певною наскрізною тенденцією в системі, як-от пролетаризація населення [1:18]. Причому характер першого типу змін, що його можна описати як

чергування порушення та відновлення стабільності в системі, можна порівняти з названим Парсонсом поняттям відносної рівноваги [3:700]. Відповідно другий тип змін — такий, що, як вважає Парсонс, зайшов надто далеко й призвів до змін у структурі [3:701]. Причому Валлерстайн у своєму аналізі також вказує на таку спрямованість структурних змін, як світовий розподіл доходів та купівельної спроможності або зростання централізації капіталу, поглиблення диференціації виробничих спроможностей, що активізує світовий розподіл праці між ядром та периферією. І таке виділення напряму структурних змін у межах теоретичного підходу І. Валлерстайна пов'язує перший тип періодичних змін з другим — структурних змін.

Саме завдяки виділеній Валлерстайном структурній спрямованості змін з'являється можливість порівняти його бачення змін з розглядуваними Парсонсом чотирма процесами еволюційних змін. Причому структурні спрямованості Валлерстайна, умовно — зростання світового розподілу праці, вже можна вважати такою диференціацією, що підвищує адаптивну спроможність, тобто — відповідником виділеному Т. Парсонсом процесу змін. Щоправда, у випадку світ-системного аналізу можна сказати, що підвищення адаптивної спроможності обмежується ядром світ-системи, в якому відбувається згадувана вище централізація капіталу та зростання виробничих (напевне, мається на увазі перш за все технологічних) спроможностей. Тобто *диференціація* (наступний відповідник процесам теорії Т. Парсонса) виробничих процесів відбувається увесь час за однією схемою, за якою додаткову вартість отримує ядро світ-системи. Внаслідок одного з варіантів такої диференціації праці відбувається розширення структури світ-системи, тобто просторове зростання світ-системи через *інтеграцію* (третій відповідник) нових географічних одиниць [6]. Внаслідок іншого — поглиблення соціальної структури, тобто відбувається такий розподіл ролей між частинами, що закріплює існуючу ієрархію ядро-периферія [6], що також можна назвати інтеграцією наслідків певних процесів (наприклад, освоєння нової технології), що пропонують такий розподіл праці. Причому перерозподіл праці останнього типу відбувається і всередині ядра світ-економіки, що спричиняє появу «світових гегемонів» [7, 8]. Як один з процесів структурування сучасної світ-системи, Валлерстайн розглядає також процес легітимації, що можна вважати своєрідним відповідником процесу генералізації цінностей, оскільки йдеться про закріплення результатів розподілу праці між ядром та периферією; хоча у Валлерстайна йдеться про таке встановлення ієрархії, що не може мати нічого спіль

ного з виробленням цінностей чи особистісних установок [6].

Таким чином, наведене вище зіставлення дозволяє говорити про відносну спільність механізму змін як перетворень структури системи в обох теоріях. Керуючись загальною метою роботи — встановлення перехресень між теоріями, вважаємо за доцільне розглянути детальніше першу, визначальну для розгляду змін, розбіжність у поглядах на основну одиницю аналізу — суспільство, або ж історичну систему — соціальну систему. Для того, щоб мати можливість порівняти аналіз змін у таких різнорівневих соціальних системах, визначимо умовно розподіл змін на ендогенні та екзогенні, на відміну від Парсонса, через умовну спільну одиницю аналізу — суспільство з державою. Тобто ендогенними будуть вважатися зміни, що відбуваються всередині суспільства як конкретного географічно та політично визначеного утворення, а не тільки спричинені всередині соціальної системи в «строгому аналітичному» розумінні Парсонса й такі, що виключають зміни, спричинені в «особистостях членів соціальної системи, поведінкових організаціях чи культурних системах як таких» [3:706]. Екзогенними змінами будуть вважатися зміни, що мають міжсуспільний, тобто й міждержавний характер.

Світ-системна та структурно-функціональна концепції змін в ендогенному баченні

І. Валлерстайн наполегливо заперечує доказовість того, що соціальна структура еволюціонувала, результатом чого є диференціація сучасної соціальної структури в автономні сфери [1:12]. Причому він стверджує, що гадані арени людської діяльності — економічна, політична та соціокультурна — не є автономними, не мають окремих логік [8]. Якщо уважно подивитися на відповідність таких тверджень висновкам теорії Т. Парсонса, то виявляється, що останні не суперечать вищенаведеним твердженням. Так, виділені ним структурні категорії — цінності, норми, колективні організації, ролі — в конкретному випадку завжди є комбінацією всіх чотирьох компонентів [2:111]. Так само аналітичним утворенням є виділені системи діяльності та відповідні їм підсистеми суспільства, проте саме складність відношень між ними не дозволяє ніколи їх чітко розмежовувати в реальності [5:23], тобто ні в якому разі не йдеться про їх автономність. А саме аналітичне розділення на підсистеми дає єдину логіку, що дозволяє Парсонсу простежити утворення сучасної системи суспільств. Іншими словами, на ендогенному рівні Парсонс конструює логіку розгляду конкретного історичного процесу на екзогенному рівні. Чим частково виконує те завдання, що ставить І. Валлерстайн перед суспільствознавцями, зорієнтовуючи їх на виявлен-

ня природи розподілу праці, розкриття організуючих принципів історичних систем, на те, щоб описувати функціонування їхніх інститутів, простежувати історичну траєкторію системи від початку до кінця [1:14]. Отже, намагаючись описати універсальний, абстрактний організуючий принцип, Парсонс проаналізував зародження й функціонування історичної системи, і, не орієнтуючись саме на її специфіку, все ж таки певною мірою її передав.

Проблема в тому, що сам Валлерстайн може виконати поставлене ним завдання лише частково. Причиною тому скоріше за все і є відсутність в його аналізі змін ендогенного рівня. Адже визначаючи зверху, з екзогенного рівня, з його організуючих принципів межі для людської діяльності, він не пропонує бачення того, як такий принцип може реально організувати діяльність людей в якомусь колективному утворенні. Так, наприклад, специфікою сучасної світ-системи Валлерстайн називає прагнення до безконечного накопичення капіталу, що не має ніяких психологічних рис; хоча, як він побіжно зауважує, така мета й може бути інтерналізованою якимось індивідом [7]. Проте основний принцип, на його думку, полягає в тому, що сама система так сконструйована, що існує структурний тиск накопичення капіталу, який зумовлює таке функціонування інститутів, і винагороджує тих, хто накопичує капітал, та карає тих, хто цього не робить [7]. Таким чином, як бачимо, постає структурно-самочинний перебіг подій, де зміни практично виявляються першопричинами в собі. Такий виключно зовнішній підхід можна віднести на рахунок недорозробленості початкової стадії теорії світ-системного аналізу. Проте це також залишає можливість для визнання пріоритетності теоретичного напрямку, що як до першопричини соціальних змін звертається до соціальної діяльності.

Світ-системна та структурно-функціональна концепції змін в екзогенному баченні

Як уже зазначалося, те, що можна назвати розглядом змін в екзогенному баченні у Парсонса, виявляється поданий ним своєрідний історично-порівняльний аналіз розвитку сучасної системи суспільств. В цьому аналізі Парсонс виділяє певні держави, що, згідно з його схемою аналізу, лідирують у розвитку. Серед них виявляються саме ті держави, що, як визначає Валлерстайн, вели боротьбу за домінування — Франція, Німеччина, Японія [5:76—108, 179—182; 8], і ті, що встановлювали своє домінування — Голландія, Англія, США [5:72—151; 8]. Проте саме логіка виділення держав-лідерів у ході розвитку світ-системи як ієрархічної цілісності [8] забезпечує більш чітку лінію наступності їх змін, реально виділяє траєкторію розвитку світ-системи [1:14].

Іншим перехрещенням теоретичних напрямів можна вважати емпіричний збіг виділених Парсонсом стадій еволюції та розглядуваних Валлерстайном домінуючих форм історичних систем. Так, домінуванню міні-систем може відповідати первісна стадія, світ-імперій — проміжна стадія, світ-економіки — сучасна стадія [2:122; 8]. Причому щодо виділення саме таких стадій та форм складається враження недостатньої аргументованості виділення цих стадій та форм у доступних працях Валлерстайна.

Обидва виділені перехрещення теоретичних напрямів можна вважати результатом зорієнтування авторів на єдиний фактичний матеріал, що зумовлює спільності у логіці аналізу. Причому у відношенні послідовності аналізу пріоритетність залишається за світ-системним аналізом І. Валлерстайна, що зумовлене більшою зорієнтованістю аналізу саме на існування цілісної системи суспільств, які мають чітку ієрархічну структуру відносин.

Висновки

Перший аспект, виявлений у проведеному порівнянні розгляду концепції змін в роботах Т. Парсонса та І. Валлерстайна, на якому хотілося б ще раз зупинити увагу, — це існування спільності в баченні цими теоретиками загального механізму змін. Причому ця спільність охоплює тільки бачення загального перебігу змін і не зачіпає особливостей розгляду виникнення змін у межах специфіки рівня аналізу кожного з напрямів. Під рівнем аналізу мається на увазі різниця у підході до бачення соціальної системи, що у Парсонса походить від соціальної діяльності, а у Валлерстайна — від єдиного для періоду домінування якоїсь із трьох форм історичних систем структуровизначального принципу. Тобто узагальнено маємо своєрідне протиставлення бачення соціальних змін, а саме:

- трансформації соціальної системи, що спричинені соціальною діяльністю, яка руйнує старі та утворює нові структури суспільства, чим встановлює новий тип соціального впорядкування;
- трансформації соціальної системи, що спричинені системною структурою як надсуспіль-

ним утворенням, що визначає перебіг процесів у системі, й призводять до заміщення старої домінуючої форми системи з певною логікою її упорядкування, новою домінуючою формою та з новою логікою упорядкування.

На обох рівнях аналізу зустрічається також бачення змін як таких, що не призводять до повного перетворення соціальної системи, а являються своєрідним чергуванням періодів стабільності та втрати рівноваги в системі до певного моменту, за якого відновлення рівноваги вже неможливе і відбувається повна трансформація соціальної системи. На розумінні змін як повного перетворення соціальної системи зупинимось детальніше, оскільки саме такий тип змін на обох рівнях аналізу утворює траєкторію суспільного розвитку. Назва «суспільний розвиток» вживається умовно для позначення явища, що для Парсонса означає еволюцію, а для Валлерстайна — зміну історичних систем з їхніми специфічними траєкторіями розвитку, що включають зародження, функціонування та зникнення системи в певній точці біфуркації, з якої зароджується нова історична система.

У ході порівняльного аналізу виявлено, що кожен з підходів може бути пріоритетнішим щодо іншого залежно від конкретного випадку аналізу «суспільного розвитку». Запропоноване світ-системною теорією бачення не може бути застосоване для аналізу змін, що мають місце в окремому суспільстві як соціальній системі. Запропонований Парсонсом розгляд соціальних змін дещо поступається у випадках, коли розвиток конкретного суспільства має значення тільки як частина, включена в розвиток надсуспільної цілісності. Таким чином виникає потреба у взаємодоповненні теоретичних напрямів для аналізу «суспільного розвитку», а виділені спільності в розгляді перебігу змін свідчать про існування можливості створення такого синтезованого бачення змін, що було б прийнятним на обох розглядуваних рівнях аналізу й могло б бути відображенням із внутрішньосуспільного на міжсуспільний рівень, опосередкованим географічно та політично визначеними суспільними утвореннями.

1. *Валлерстайн І.* Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется?// Социологические исследования.— 1997.— № 1.— С. 8—21. Використовується за Wallerstein, Immanuel Social Change? Change is eternal. Nothing ever changes. (Address at Sessro Solene de Abertura of the III Congresso Português de Sociologia, Lisboa, Feb. 7, 1996. The theme of the Congress is Praticas e Processus da Mudanca Social.) — Fernand Braudel Center, 1997// www.binghamton.edu

2. *Парсонс Т.* Понятие общества: Компоненты и

их взаимоотношения// Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем.— Весна 1993.— Том 1.— Вып. 2.— С. 94—122.

3. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения// Талкотт Парсонс. О структуре социального действия.— М.: Академический проект, 2000.— С. 699—721.

4. *Парсонс Т.* О построении теории социальных систем: интеллектуальная автобиография// Система современных обществ.— М.: Аспект пресс, 1997.— С. 2120—265.

5. Парсонс Т. Система современных обществ.— М.: Аспект пресс, 1997.— С. 9—200.

6. Wallerstein, Immanuel. A Long-Term View of the Trajectory of the World-System. — Fernand Braudel Center, 1999.//www.binghamton.edu

7. Wallerstein, Immanuel. The Modern World-System and Evolution II Journal of World-Systems Research. — Vol. 1.—Num. 19.— 1995//<http://csf.colorado.edu/wsys-tems/jwsr.html>

8. Wallerstein, Immanuel. The Modern World-System/ /Wallerstein, Immanuel The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-

Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1976, P. 229—233.— Fernand Braudel Center, 1999//www.binghamton.edu

9. Wallerstein, Immanuel. The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis. (Paper delivered at 91st Annual Meeting of the American Sociological Association, New York, Aug. 16, 1996) — Fernand Braudel Center, 1999//www.binghamton.edu

10. Wallerstein, Immanuel. The Time of Space and the Space of Time //Political Geography, XVII, 1, 1998.— Fernand Braudel Center, 1999//www.binghamton.edu

Honcharenko O.

INTERSECTIONS OF T. PARSONS'S AND I. WALLERSTAIN'S CONCEPTIONS OF SOCIAL CHANGES

One of the prevailing tendencies in contemporary social sciences is a direction toward synthesis of the macro and micro levels of theoretical analysis. Macrotheory, components of which are recently applied for synthesis's attempts, also experienced the peculiar transition to the 'superior to macro' level of analysis, embodied by the world-system analysis. This paper is an attempt to constitute logical intersections between the social changes' concepts by T. Parsons's structural functionalism on the one side, and by the world-system analysis on the other. Considering such intersections could determine the path for feasible synthesis of the conjoint social changes' concept and give probable contours for synthesis on the base of both theoretical directions.